

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİNİN POEZİYASINDA ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNÜN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI

Sevinc RÜSTƏMOVA

XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli şairlərindən biri olmuş Məhsəti Gəncəvinin adı dövrünün kamil bilikli, yaradıcı şəxsiyyətləri sırasında çəkilir. O, öz poetik yaradıcılığında rübai janrını inkişaf etdirmiş və sonrakı nəsillərə böyük təsir göstərmişdir.

Tədqiqatlarda Məhsəti Gəncəvinin ilk azərbaycanlı şair qadın olmaqla yanaşı, həm də ilk şahmatçı qadın, ilk görkəmli qadın musiqiçi və ilk qadın bəstəkar olması qeyd olunur.

Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi 2013-cü ildə YUNESKO tərəfindən dünya səviyyəsində qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi böyük təntənə ilə həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2013-2014-cü illərdə Fransanın paytaxtı və bir sıra şəhərlərində Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər təşkil olunmuşdur.

Məhsətinin əsərlərinin yeni nəşrləri, onun haqqında tədqiqatlar, şairənin həyat və yaradıcılığını əks etdirən musiqi əsərləri meydana gəlmişdir. Bütün bunlar Məhsəti Gəncəvinin Azərbaycan mədəniyyətindəki rolunun, onun musiqi mədəniyyəti ilə bağlılığının hərtərəfli araşdırılmasını aktual bir məsələ kimi önə çəkir.

Məhsəti Gəncəvinin bir şair kimi həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumət Refael Hüseynovun "Məhsəti necə varsa" (1), "Məhsəti Gəncəvi" kitablarında toplanmışdır. Məhsətinin fars dilində yazdığı rübailəri xalq şairi Nigar Rəfiyyəli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur (2).

Məhsəti Gəncəvi yaşadığı dövrdən bu günədək istər yaradıcılığı, istərsə də şəxsi həyatı ilə diqqət mərkəzində olmuş, haqqında əsərlər yazılmışdır. Bundan irəli gələrək, biz Orta əsrlər dövrünə aid elmi mənbələrə, "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanına, Məhsətinin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlara, Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə Azərbaycan bəstəkarlarının musiqili-səhnə və vokal əsərlərinə əsaslanırıq.

Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığını öyrənmək üçün onun yaşadığı dövrü tədqiq etmək və Orta əsrlər dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti kontekstində araşdırmaq vacibdir.

XI-XIII əsrlərdə inkişafının zirvəsinə çatmış Azərbaycan poeziya məktəbi Nizami Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, Əfzaləddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi tanınmış ustadlarla məşhur idi.

Həm türkdilli Səlcuq hökmdarları tərəfindən, həm də Atabəylər və Şirvanşahlar tərəfindən onların

sarayında təlim dili kimi üstünlüyə malik fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsi ilə məhz Azərbaycan poetik məktəbinə və xüsusən də dahi Nizamiyə borcludur. Onun dünya ədəbiyyatının dəyərli incilərindən olan "Xəmsə"si Şərq renessansının zirvəsi sayılır.

Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Məhsəti Gəncəvi, Fələki Məhəmməd, Xaqani Şirvani və bir çox başqa şairlərin bəhi əsərləri poetik dəyərləri ilə yanaşı, musiqi mədəniyyətinin araşdırılmasında da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nizaminin poemalarında olduğu kimi, bu şairlərin yaradıcılığında da Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinə diqqət yetirilmişdir. Yazılı mənbələrin araşdırılması Orta əsrlər dövrünün musiqi mədəniyyətinin daha geniş mənzərəsinin yaradılmasına imkan verə bilər. Eyni zamanda, adları çəkilən şairlərin yaşadığı dövrün və onların yaradıcılığının öyrənilməsinə Nizami irsinə əsaslanmaq məqsədəuyğundur.

Nizami - dahi humanist-şair kimi öz yaradıcılığında musiqi incəsənətindən alınmış obrazlara, simvollarla, müqayisələrə müraciət etmişdir. Bunun sayəsində şairin dahiyənə əsərləri Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət tarixinin, eləcə də musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbədir.

Nizaminin poetik irsi Azərbaycan mədəniyyəti və musiqisi üzrə mövcud ədəbi və folklor mənbələrini tamamlayır, bəzən onlara yeni nəzərlərlə baxmağa imkan verir.

Nizaminin poemaları bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan XII əsrdə mütərəqqi mədəniyyətə malik ölkə olmuşdur, geniş inkişaf etmiş musiqi mədəniyyətinə malik (yaradıcı və ifaçı), feodal cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatını hərtərəfli əhatə etmişdir.

XII əsrdə Azərbaycanda, təkcə poeziya və memarlıqda deyil, həmçinin nəzəri və təcrübi musiqi sənətində dünya mədəniyyətinə bəxş olunmuş möhtəşəm abidələr yaradılmışdır.

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin bu cür yüksəlişinin səbəblərindən biri onda ibarət idi ki, digər yüksək mədəniyyətli xalqlarla sıx əlaqədar idi, həmin xalqların musiqi mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri vardı. Azərbaycanlı musiqiçilərin ifaçılıq məharəti yüksək səviyyədə idi. Bu da onların Azərbaycanın hüduclardan kənarında məşhurlaşmasına imkan vermişdir. İmprovizasiyalıq həm vokal, həm də instrumental musiqiyə xas idi (3, s.61).

Müsləman feodal cəmiyyətində qadınların kişilərə nisbətən asılı vəziyyəti onların musiqiyə və oxumağa olan həvəsini boğa bilmirdi. İstedadlı müğənnilər və musiqi alətləri ifaçıları, çalğıçılar öz sənəti ilə feodal

hakimlərin və əyanların saraylarını bəzəyərək, çox vaxt böyük şöhrət qazanırdılar. Orta əsrlərdə Azərbaycanda qadın xor ansamblları və rəqs kollektivləri (qadın və kişi ansamblları ayrı idi), həmçinin kəndirbazlar və kukla tamaşalarının ifaçıları məşhur idi.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda musiqi alətləri çox rəngarəng idi. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının musiqi alətləri ilə bağlı idi. Həmçinin antik dövrün alətləri ilə bağlı idi. Bu alətlərin ən yaxşı nümunələri bizim günlərə kimi gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın müasir musiqi təcrübəsində aşıq sənətinin sazandalann və digər musiqiçi və müğənnilərin varislik ənənələri saxlanılmışdır, Orta əsrlər dövrünün ənənələrini bizə çatdırmaqla, onu yeni məzmunla zənginləşdirmişdir.

Həmin poeziya məktəbinin nümayəndələrindən biri də Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvidir (XI-XII əsrlər). Onun şəxsi həyatı barəsində məlumat çox azdır. Tədqiqatlara əsasən, Məhsəti Gəncəvi təqribən 1089-cu ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş və ömrünün sonuna - 1160-cı ilə qədər burada yaşamışdır.

Məhsəti Gəncəvi mənşəcə Azərbaycan türklərindən olmuşdur. Onun əsl adı Mənicə idi, Məhsəti adını isə özünə ədəbi təxəllüs kimi götürmüşdü. O, Gəncənin Xərabat məhəlləsində yaşamış, mükəmməl təhsil almış, Şərq ədəbiyyatı və musiqisinə yaxından bələd olmuşdur. O, çoxcəhətli istedad sahibi, şairə, gözəl çalğıçı, çəng ustası, mələhətli səse malik nəğməkar kimi tanınmışdır.

O, özünün ədəbi istedadını Sultan Mahmudun və onun əmisi Sultan Səncərin sarayında aşkar etmişdi. Məhsəti Gəncəvi rübai sahəsində olduqca yüksək professional hesab olunur. Onun lirikasının əsas mövzusu sevgi və humanizm olmuşdur. Şairə Gəncənin poeziya məclislərində, salonlarında iştirak etmişdir. Onun fars dilində yaratmış olduğu 200-ə yaxın rübai və bir neçə poetik əsəri qalmışdır.

Məhsəti Gəncəvinin adı Nizami, Fələki, Xaqani kimi dünya poeziyası xəzinəsini zənginləşdirmiş şairlərin sırasında çəkilir. Onun bu cür parlaq ulduzlar sırasında yeganə qadın olması şairənin əfsanəvi adına xüsusi rəvnəq verir.

Məhsəti Gəncəvinin rübailəri indi də sevilə-sevile oxunur. Şairənin əsərlərinin çox maraqla oxunmasının səbəbi məzmunla yanaşı, poetik tələblərə cavab verməsidir. Nəzərdə tutulan məzmunu ifadə edəcək müvafiq söz seçimi, qafiyə zənginliyi Məhsəti şairinin əsas xüsusiyyətidir ki, yadda qalmanı asanlaşdırır.

Məhsəti Gəncəvi qüdrətli rübai ustası kimi tanınır. Müxtəlif cünc və təzkirələrdə iki yüzə yaxın rübaisi, bir neçə lirik şeiri qalib. Məhsətinin rübailəri nəsil-nəsil insanlarımızın zövqünü oxşayır, ruhunu təzələyir. O, şeirləri, xüsusilə fəlsəfi dərinliyi ilə seçilən rübailəri ilə həyata məhəbbət oyadır, onları nikbinliyə, dünyanın gözəlliklərindən ilham almağa çağırır.

Məhsəti Azərbaycan poeziyasında azad fikirliliyin ilk carçılarından hesab olunur. O, şəhraşbu (Şəhrəngiz) poetik janrının gözəl nümunələrini yaratmış, əsasən, sadə zəhmət adamlarını, müxtəlif peşə və sənət sahiblərini vəsf etmişdir. Şairənin əsərləri içərisində

Gəncənin Xərabat məhəlləsində yaşayan gənc sənətkarlara, dərzilərə, əyirçilərə, qızılxatranlara və başqalarına həsr etdiyi şeirlər silsiləsi daha çox məşhurdur. O, öz şeirlərində sənətkar, şair, müğənni obrazlarını tərənnüm edən yeni şəhər poeziyasının təmsilçisi idi.

Məhsətinin şeirlərində və onun həyatına həsr olunmuş "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanında musiqi ilə bağlı məsələlər diqqəti cəlb edir. Dastanın məzmunundan məlum olduğu kimi, Gəncə Xətibinin oğlu Əmir Əhməd Məhsətinin ürəkdən sevərək, onun Gəncənin Xərabat adlanan məhəlləsində yerləşən evinə gəlir. Əmir Əhməd Məhsətinin burada 40 incəbel qızın əhatəsində görünür. Onlar ney, çəng, dəf çalır, oxuyur, rəqs edirdilər. Məhsəti musiqi dərsi keçirdi. Burada Məhsəti belə təsvir olunur ki, o, şeir yazır, oxuyur, bir çox alətlərdə çalır, həmçinin musiqi və rəqs dərsləri də keçir.

O dövrün musiqi sənəti və musiqi mühiti ilə tanışlıq üçün dastanda Gəncə şahının Məhsətinin şərifinə verdiyi ziyafətin təsviri də maraqlıdır. Burada musiqi bir qayda olaraq, çəng, ud, bərbət, ney, tənbur və s. alətlərdə ifa olunur.

Bütün adı çəkilən musiqi alətləri Orta əsrlər Azərbaycan musiqi mədəniyyətində geniş yayılmışdır. Bu haqda məlumatlı bir Nizami Gəncəvinin əsərlərindən də alınır.

Nizami irsinə aid tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, onun poemalarında XII əsr Azərbaycan musiqi həyatı, saray musiqisi, muğam sənəti, musiqi alətləri dolğun təsvirini tapmışdır. Nizami otuzə yaxın musiqi alətinin adını çəkərək, onların hazırlanması və tətbiqi haqqında danışır.

Məhsəti Gəncəvinin rübailərinin araşdırılmasından da onun musiqi haqqında fikirləri üzə çıxır. Məsələn, Məhsətinin rübailərində gözəl qızın saçlarının dağılmasını o, rəqs bənzədir:

Rəqs eyləsə saçların sənir bir ləhzə,
Yüz fitnə qopar, könül gələr tuğyanə.

Digər bir rübaisində "Zülfün təzəne, neydir o şümşad qamət" deyərək, o, gözəl qızın qamətinin uzun mütənəşib quruluşlu ney alətinə bənzədir. Təzəne isə simli alətləri çalmaq üçün plektordur ki, şairə gözəlin saçı ilə onu müqayisə edir.

Şairə şahların məclisini təsvir edərək, hər zaman çəng və ney çalındığını göstərir.

Şahlar hamı məclisdə içərlər badə,
Çəngi, neyi hər dəmdə salarlar yadə.

Məhsəti öz rübailərində çəng, ney, bərbət, rübab kimi musiqi alətlərinin adını çəkir. Bütün bu musiqi alətlərinin adına bir rübai daxilində də rast gəlirik. Məsələn,

Bülbül yenə torpaqda o gün çəng çaldı,
Bərbətlə turac dümən qəldə od saldı.
Qarğa rübab atmış suya, ey dost, bu gün,
Ney çalmağa, ey qumru, sebhə yel qaldı.
Məhsətinin rübailərindən birində həmçinin məclisdə müğənninin - mütrübün qəzəl oxumağı öz əksini tapır. Bu dünya torpaqdır, mütrüb, qəzəl də, Saqi, nəfəs yeldir, badə ver, yetər!

Məhsətinin qəzəllərində mey, şərab kimi məfhumlardan çox istifadə olunur. Lakin hesab edirik ki, Məhsətinin yaradıcılığını sufilik pərdəsi arxasında mənalandırmaq lazımdır. Onun rübailərində də bu cəhətə bərbəsa işarələr özünü göstərir.

Könülsüz Xərabət içrə sən gəlmə,
Dərvişlik rəmzini bilməsən, gəlmə!
Başından keçənin yoludur bu yol,
Bu yolda can qurban verməsən, gəlmə!
Tədqiqatlara əsasən, Məhsəti Sufi Əxilik təriqətinin üzvü olmuşdur.

Mələmdür ki, sufilər ortodoksal müsəlman din xadimlərinin təqiblərindən qorunmaq məqsədilə öz sözlərini çox zaman məcazi dillə söyləmişlər. Bu təriqətin ənənələrində əsasən, Məhsəti də sözü nü məcazi mənada söyləməyə üstünlük vermişdir.

Sırf sufi şeirlərində Allahın dərkinə göstərilən əhdlər məhəbbətlə eyniləşdirilir, allahın özü dost, yar adlandırılır. Sufi ya aşiqə, yaxud rində (əyyaş) bənzədilir. Həmin terminologiyaya görə, sufinin ekstaz vəziyyəti meylə sərməst olmaq, təriqət nümayəndələrinin cəmləşdikləri yersə xarabət, meyxanə adlandırılır.

Sufilərin əksəriyyəti məscid əvəzinə öz toplanılan na gedir, hədislər oxumağı xərabətdə şeirlər dinləmək, şeşqilər söyləmək və rəqs etməklə əvəzləyirlər. Bu səbəbdən Məhsətinin şeirlərində qonaqlıqlar, musiqi və rəqs məclisləri, şərab və eşq duyğusu tərənnüm olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının əsasını rübailər təşkil edir. Məhsətinin öz dövründə həmin rübailərin dillər əzbəri olması tədqiqatlardan məlumdur. Eyni zamanda, Məhsəti özü də məharətli musiqiçi kimi tanınaraq, öz rübailərini çəng alətinin müşayiətilə çalib-oxuyaraq, şairlər məclisini canlandırmışdır.

Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına Kəmalə Ağayevanın "Məhsəti", Məmməd Hüseyin Təhməsinin "Rübailər aləmində" pyesləri həsr olunmuşdur. Həmçinin, Mehdi Hüseyin "Nizami" dramında Məhsəti obrazı Nizaminin böyük müasiri kimi yer almış, onun XII əsr Şərç poeziyasındakı rolu tərənnüm olunmuşdur.

XX əsrdə Məhsəti Gəncəvinin yaratdığı rübailər bəstəkarların diqqətini cəlb etmişdir. Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş "Məhsəti" adlı üç operanı qeyd edə bilərik.

Bunlardan birincisi Ərtəgrül Cavidə məxsus olub, tamamılmamış qalmışdır. Ərtəgrül Cavidin "Məhsəti" operasından fraqmentlər və "Məhsətinin ariyası" Hüseyin Cavidin ev-muzeyində saxlanılır.

İkinci opera bəstəkar Elnara Dadaşova tərəfindən Firdun Mehdiyevin librettosu əsasında 1996-cı ildə yaradılmışdır, lakin tamaşaya qoyulmamışdır.

Üçüncü opera bəstəkar Pika Axundova tərəfindən yaradılmış və 2019-cu il sentyabrın 27-də Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında səhnəyə qoyulmuşdur. Səhnə əsəri Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə XI Üzeyir Hacıbəyli Beynəlxalq Musiqi Festivalı çərçivəsində təqdim edilib.

Opera Məhsəti Gəncəvinin həyatından bəhs edən "Əmir Əhməd və Məhsəti" dastanı əsasında yazılıb. Operanın libretto müəllifi Leyla Qədirzadədir. Qəhrəmanların ariyalarında Məhsətinin rübailərindən istifadə olunub. Tamaşaya baş rəolun ifaçısı İnarə Babayeva quruluş verib. Baletmeyster Xalq artisti Təranə Muradova, geyim üzrə rəssam Əməkdar incəsənət xadimi Fəxriyyə Xələfovadır. Əsər "Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri" QSC-nin Niyazi adına Simfonik orkestrinin müşayiəti ilə səslənib. Əsas partiyaları Opera və Balet Teatrının solistləri ifa ediblər. Rollarda Əməkdar artist İnarə Babayeva (Məhsəti), Rəmil Qasımov (Əmir Əhməd), Taleh Yəhyayev (Sultan Səncər), Fərçanə Qasıмова (Xanəndə qız) çıxış ediblər.

Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə yazılmış bir sıra vokal əsərləri də vardır. Bunlardan bəstəkar Rizvan Sədixanovun şairənin Rafael Hüseyinov tərəfindən farscadan azərbaycan dilinə poetik tərcümə edilmiş 14 rübaiyə bəstələdiyi 5 mahnısını göstərə bilərik. Bəstəkar Oqtay Kazımının Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə yazdığı "Bu dünya" mahnısı müğənnilərin repertuarında geniş yayılmışdır.

Bəstəkar Pika Axundovanın Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə - "Ey gül", "Mənim tək yanan harda var" və s. mahnı və romanlarını qeyd etmək lazımdır. Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi münasibətilə P. Axundovanın Məhsətinin sözlərinə yazdığı mahnı və romanlardan ibarət disk işıq üzvü görmüşdür. Həmin mahnı və romanlar Fransanın Reym və Muluz şəhərlərində keçirilən konsert proqramında xalq artisti Samir Cəfərovun ifasında uğurla səslənmişdir.

Bütün bunlar Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığının musiqi mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından əsas mənbələr olub, tədqiqat üçün diqqətəlayiq materiallardır.

Beləliklə, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının Orta əsrlər dövründən müasir dövrə kimi Azərbaycan mədəniyyətində, poeziya və musiqisində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etməliyik. Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının poeziya və musiqi mədəniyyətinin qarşılıqlı təsiri baxımından öyrənilməsi onun bir şair və musiqiçi kimi rolunun qiymətləndirilməsində böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinov R. Məhsəti necə varsa. Bakı, "Yazıçı", 1989. 336 s.
2. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004. 144 s.
3. Касимов К.А. Очерки из истории музыкальной культуры Изербайджана XII в. // В сб.: Искусство Азербайджана. Т. II, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949. с. 5-63.